

**David Crystal, *Dillerin Katli*, çev. Gökhan Cansız,
Profil Yayınları, İstanbul 2007, 230 s.**

**Roland Breton, *Dünya Dilleri Atlası*, çev. Orçun Türkay,
NTV Yayınları, İstanbul 2007, 80 s.**

Doç.Dr. Mehmet AYDIN*

Kasım (2007) ayının sonlarında davetini kıramayarak bir biyolog dostuma uğradım. Dostum Hasan Korkmaz bir botanikçiydi ve masasında *Türkiye Bitkileri Kırmızı Kitabı (Eğrelti ve Tohumlu Bitkiler)*, [Ankara 2000] duruyordu. Dostum ilgimi çeken bu kitabın Türkiye'nin tehlikede olan bitki türlerini anlattığını söyledi. Tehlikede olan bitki türleriyle ilgili önlemler alınmalıydı. Zira bir bitki türünün yok oluşu ciddiye alınması gereken bir durumdu. Çünkü doğal denge çeşitlilikten doğuyordu. Dolayısıyla yok olan her bitki türü doğal dengenin sürmesi açısından tehdit anlamına geliyordu.

Tehlikede olan bitki türleri gibi tehlike olan diller de var. 1992 yılında Quebec'te yapılan Uluslararası Dilbilim Kongresi'nde dilbilimciler bu tehlikeye işaret ederek UNESCO'nun bu konuda acil önlem alması gerektiğini beyan etmişler, UNESCO da beklenen karşılığı vererek Kasım 1993'teki bir konferansta 'Tehlikedeki Dillerin Kırmızı Kitabı' da dahil *Tehlikedeki Diller Projesi*'ni kabul etmiştir.

Bitkilerin Kırmızı Kitabı ile *Dillerin Kırmızı Kitabı* arasında ilişki olmadığı söylenemez; ama tehlikedeki dillerin, tehlikedeki bitkiler kadar insanlığın ilgisini henüz çekemediği söylenebilir. Herhalde Türkiye'deki pek az dilcinin 1992 yılında Quebec'te yapılan toplantıdan ve bu toplantıdan çıkan sonuç bildirisinden haberi vardır. Laf aramızda benim bu toplantıdan yine *Virgül*'ün Mart 2003'te yayımlanan 60. sayısındaki yazım ("Kaybolan Seslere Ağıt") ve bu çerçevede okuduğum bir kitap dolayısıyla haberim oldu. Bu kitap gerek *Dillerin Katli* ve gerekse *Dünya Dilleri Atlası* kitaplarının kaynakçasında yer alan önemli bir eser: Daniel Nettle ve Suzanne Romaine, *Kaybolan Sesler (Vanishing Voices: The Extinction of the World's Languages)*, çev. Harun Özgür Turgan, Oğlak Yayınları, 2001. *Kaybolan Sesler* ile *Dillerin Katli* için ikiz kitaplar da denebilir.

Hiçbir bağlamda olmadığı gibi dillerle ilgili olarak da *ölen ölür, kalan sağlar bizimdir* denemez. Hele de dilin insan için ne kadar değerli bir araç olduğu

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / SAMSUN
mehmeta@omu.edu.tr

nu bilen dilci bunu hiç söyleyemez. Üstelik ‘bir dilin değerli olduğu ve bir dil öldüğünde nelerin kaybolduğu duygusu’nu (*Crystal 2007: 118*) insanlarda uyandırma’ görevi dilcilerden başkasının değildir.

“Bir dil artık konuşanı kalmamışsa ölü sayılır. Tabii ki kayıtlı haliyle varlığını devam ettirebilir- bu geleneksel olarak yazıyla, yakın geçmişten beri ses veya video arşivleriyle olmakta ve bir anlamda ‘yaşamaya devam etmektedir’ – ama onu akıcı şekilde konuşacak kimse yoksa kimse ondan ‘canlı bir dil’ diye söz etmeyecektir.” (*DK, s. 24*).

“Kaç kişi bir dilin yaşamasını garanti edebilir?” sorusunun cevabı kolay değildir. Dünyanın yalıtılmış kırsal bölgelerinde 500 kişilik bir grubun dilinin yaşama şansı varken, hızla büyüyen bir şehre dağılmış 500 kişilik bir azınlığın dilinin hayatta kalma şansı epey düşüktür.

Sonuçta çok az sayıda konuşuru kalan herhangi bir dilin sıkıntıda olduğu açıktır. *Crystal* bu tehlikeli durumu şöyle aşamalandırmıştır: Yüzden az konuşuru kalan dil çok tehlikeli durumdadır. Beş yüzden az konuşuru olan dil, yüzden az konuşuru olan dile oranla daha az tehlikede, binden az konuşuru olan diller ise beş yüzden az konuşuru olan diller düşünüldüğünde daha az tehlikededir. (s. 26). Bu konuda Breton’un *Atlas*’ında ise şöyle denmektedir: “10.000-100.000 kişinin konuştuğu 1600 dil ciddi tehlike altında; (konuşuru) 10.000 kişinin altındaki 3250 dilse, bu tüm dillerin yarısından fazlası demek olsa da, şimdiden can çekişmekte.” (s. 36).

“Yeryüzünde toplam olarak kaç dil konuşulmaktadır?” sorusu onca gelişmeye rağmen zor bir sorudur. “*Ethnologue* fihristindeki 6703 dil başlığı 39304 farklı ad taşımaktadır.” (s. 20). Dillerin adlandırılması gibi iki iletişim aracından hangisinin dil, hangisinin lehçe sayılacağı konusu da sorun olmaya devam etmektedir. *Dünya Dilleri Atlası*’nda dünyadaki dil sayısı iki kaynaktan aktarılmıştır: “Dallas’ta Barbara F. Grimes’in Summer Institut of Linguistics’in desteğiyle, 1951’den beri aşağı yukarı her dört yılda bir yayımladığı *Ethnologue Languages of the World* aralarında birçok Protestan misyonerin de bulunduğu dünya çapında bir haberciler ağından yararlanıyor. Her sayıda gitgide artan bir dil sayısı çıkarıyor ortaya: 1992’de 6528, 1996’da 6703 (*Dillerin Katli*’nde bu sayı esas alınmıştır.), 1999’da 6784.” Galler’deki Hebron Dilbilim Araştırma Merkezi’nden David Dalby 2000 yılında yayımladığı bir araştırmasında dünyada 4994 dış dil, 13840 iç dil ve 8881 lehçe bulunduğunu ileri sürmüştür.” (*DDA, s. 15*). Buradaki ölçütler farklıdır.

Crystal’e göre dünyada yalnızca 8 dil 100 milyondan fazla kişiden oluşan bir topluluğun dilidir. Bu dillerin toplam 2.4 milyar konuşuru vardır. En çok kişi tarafından konuşulan ilk yirmi dilin konuşurları toplamı 3.2 milyardır. Bu sayı

dünya nüfusunun yarısından fazladır. Çözümlemeye devam edilirse dünya dillerinin % 4'ünün nüfusun % 96'sı tarafından konuşulduğu sonucuna ulaşılabılır.

“İstatistiğe bir de tersinden bakalım: Dünya dillerinin % 96'sı nüfusun % 4'ü tarafından konuşulmaktadır. Dilin ölümüyle ilgili yapılacak herhangi bir tartışmanın bu perspektiften ele alınması gerekir. En aşağıdaki sütunda dünya dillerinin dörtte birinin 1000'den ve yarısının 10000'den az kişi tarafından konuşulduğunu görebiliriz.” (DK, s. 28).

“Dillerin Ölümünü Niçin Umursamalıyız?” *Dillerin Katli* kitabındaki ikinci bölümün temel sorusudur. Bu soruya Crystal beş uzun cevap veriyor; ama bu uzun cevapları *çünkü*'lü beş kısa cümleye indiriyor. Bu birer cümleye indirgenmiş kısa cevaplar bazı (sıradan) okurlara yetebilir:

- 1.(Dillerin ölümünü umursamalıyız). Çünkü çeşitliliğe muhtacız. (47)
- 2.Çünkü dil kimliği ifade eder. (51)
- 3.Çünkü diller tarih ambarıdır. (56)
- 4.Çünkü diller insanlığın toplam bilgisinin bir(er) parçasıdır. (60)
- 5.Çünkü diller başlı başına ilgi kaynağıdır. (71)

Şüphesiz bu kısa cevaplar meraklı okuru, sıkı okuru tatmin etmemiş olmalıdır. Bu yazı iki kitaba (bazı kitaplara) işaret ediyor; ama bu yazının o kitapların yerini tutma gibi bir iddiası yok. Dilbilim açısından göstergeler, başka bir şeyi temsil ederler, başka bir şeyin yerini tutarlar; ama göstergeler başka bir şey değildirler. Yani göstergeler, göndermeleriyle aynı işleme tabi tutulamazlar. Sahi, zamirler de adların yerini tutarlar, adları temsil ederler; ama adları yerinden edemezler. Söylemeye bile hacet yok, sıkı okur bunların farkındadır, ama yazık ki sıkı okurların sayısı çok değildir.

Üçüncü bölümde David Crystal “diller neden ölür?” sorusuna cevap arıyor. Elbette dillerin tek ölüm sebebi yok. “Diller bu açıdan insanlar gibi değildir: (Bir) dilin ölüm raporuna tek bir neden yazmak çoğunlukla mümkün değildir” (s. 109). Dillerin ölüm nedenleri arasında diller üzerindeki baskılar da vardır. “Afrika'daki devletlerin çoğu, dil çeşitliliğini millet inşası için tehdit (olarak) görürler. Azınlıklar bölgenin her tarafında herkesin malumu etnik çatışma yüzünden bu hükümetlerin endişe kaynağıdır.” (s. 102).

Bu tür baskılar Joshua Fishman'ın dediği bir dilin folklorlaşmasına yol açabilir. Yani bazı diller ilgisiz ve önemsiz alanlarda kullanılır ve sosyal işlev kaybına uğrar. Sosyal işlev kaybına uğrayan bir dil uzun süre hayatta kalamaz.

“Paradoksal durum bir şeyler yapmazsak dillerin ölecek olmasıdır; ama gerçek, bir şeyler yapsak da ölebilecekleridir. Bu yüzden ne yapmalıyız?” (DK 112).

“Nereden başlamalı?” *Dillerin Katli*’ndeki dördüncü bölümün temel sorusudur. Dillerle ilgili ilk yapılması gereken şey belge ve bilgi toplamaktır. Bunun da belli bir maliyeti vardır: *Tehlikeli Diller Vakfı* dil başına kabaca - bir dilbilimcinin iki yıl çalıştığını farz ederek -temel dilbilgisi ve sözlük için 56.000 dolar maliyet hesaplamıştır. Dil başına 64.000 doların da yanlış olmayacağı belirtilen bu bölümde 3000 (tehlikede olan) dile üç yıl süreyle 575 milyon doların ayrılması gerektiği hesaplanmış, bunun da OPEC’in günlük petrol vergisiyle eşit olduğu vurgulanmıştır. (s. 116).

Nereden ve nasıl başlanırsa başlansın dili ölmekte olan topluluk diline aldırış etmiyorsa, o dil için fazla şey yapılamaz. “İnsanların kendi dillerine karşı tutumlarının olumsuz olması şaşkıncı derecede yaygındır.” (s. 123) O zaman dilbilimciye düşen işlerden biri de bu tür toplulukların önce dillerine aldırış etmelerinin sağlamaktır. Bu da kolay değildir.

“İnsanın kendi dilini terk etme kararı, dili konuşan toplulukta özgüven azalmasından kaynaklanır” (s. 134). Ancak bir topluluğun üyeleri dilin kültürün en önemli ögesi olduğunu bilerek dilin her bakımdan vazgeçilmez bir araç olduğunu düşünmeye başladıklarında çok fazla sorun kalmaz.

Yazar, beşinci bölümde “neler yapılabilir?” sorusunu enine boyuna tartışıyor. Burada da bir dilin hayatta kalması altı şarta bağlıyor. Başka araştırmacılar bir dilin korunup geliştirilmesini başka etkenlere bağlamaktadır. Bunlar büyük ölçüde birbiriyle örtüşmekte veya birbirini tamamlamaktadır.

Crystal dilbilimcilerin rolü üzerinde dururken *klinik dilbilimden* söz eder (s. 169). Bu anlamda dilbilimcinin görevleri teşhis ve değerlendirmeyle ilgili olanlar, tanımlama ve analizle ilgili olanlar, müdahale ve değerlendirmeyle ilgili olanlar olmak üzere üçe ayrılmıştır. (s. 170).

Evet, “diller eşi görülmemiş bir hızla ölüyorlar. Eğer 1. bölümde yer verdiğim tahminler doğruysa, ben bu kitabı yazmaya başladığımdan bu yana altı tane kadarı daha yok oldu.” diye hayıflanıyor Crystal (s. 192). Bu kitap Türkçeye çevrilip ben onun üzerine yazıncaya kadar acaba kaç dil ölmüştür? Geriye rahatça yaslanıp olayları akışına bırakamayız. Bırakırsak, ortak belleğimizin önemli bir bölümünü kaybederiz.

Crystal’in kitabı önemli, ama Türkçeye çevrilmesi de önemli. (Buradan benim yazımın da önemli olduğu gibi bir sonuç mu çıkar?) Bunun için çeviriyle ilgili sorunlar üzerinde durmaya değmez bile.

Roland Breton’un *Dünya Dilleri Atlası*’na dilbilimci Joshua A. Fishman önsöz yazmış, bu atlasın dilbilim açısından da önemli olduğunu gösteriyor. Her dil belli bir insan topluluğunun iletişim aracıdır. Toplulukların da yaşadıkları bölge veya bölgeler var. Dolayısıyla dilleri bir atlasla da görmek gerek.

İki yeni yayın ve başka yayın ve kaynaklar dolayısıyla dünyada 6700 dilin konuşulduğunu söyleyebiliyoruz. Ancak bütün bu diller dünyaya egemen 200 devlette konuşuluyor.

“Dünyaya egemen 200 devletten 160’ı ulusal düzeyde resmen tekdilli. Otuzu ikidilli, yedisi üçdilli (Belçika, Lüksemburg, Bosna, Eritre, Raunda, Seyşeller, Vanuatu) ve ikisi de dördü dilli (İsviçre ve Singapur). Bu çokdillilik ulus-devletin karmakarışık etnik kökenlerini (İsviçre, Belçika; Kanada, Finlandiya, Kıbrıs, Afganistan, Yeni Zelanda) olduğu gibi dilin iç çeşitliliğini (Norveç, Bosna) ve imparatorluk (İngilizce; Fransızca; Portekizce, İspanyolca) ya da din (Arapça) kökenli bir dış dilin varlığını yansıtabilir.

Bazı devletler bölge düzeyinde bazı dilleri resmi ya da yarı resmi olarak kabul eder: Resmen çokuluslu iki devlette görülen durum budur: 130 ulusu ve 55 özerk bölgesiyle Rusya; 55 azınlık topluluğu ve 150 özerk bölgesiyle Çin. Kesin olarak tekuluslu ve resmen federal olan Hindistan’da ulusal düzeyde iki resmi dilin yanında birçoğu 35 Eyalet ve Birlik Toprağının dilleri olan 18 ‘anayasa dili’ bulunur.” (s. 31).

Dünya Dilleri Atlası gerçek bir atlas gibi haritalardan grafiklerden, istatistiklerden oluşuyor Ama esas olan diller ve dil topluluklarıyla bunların yayıldığı alan. Ancak birçok açıdan *Dillerin Katli*yle örtüşüyor ve ortaklaşıyor. Ayrıca iki kitabın da aynı dönemde (Ekim 2007) çevirilerinin yayımlanması ilgi çekici bir tesadüf. Artık ölen diller eskisinden daha çok ciddiye alınıyor yüzünde. Bu çevirilerin yayımlanması Türkiye’de de konunun ilgi uyandırdığının göstergesi olarak yorumlanabilir. Her şeye rağmen iyimserlik görevimizdir.

İki kitapta da 100 milyondan fazla kişi tarafından konuşulan (en) büyük diller arasında Türkçe yok. *Dünya Dilleri Atlası*’nda 10-100 milyonluk büyük dil toplulukları içinde Türkçe var. (s. 37). Dışarıdan Türkçeye tüm kollarıyla bir bütün olarak bakılmıyor, ayrı ayrı diller olarak bakılıyor. *Atlas*’ta “son olarak da 6 ülkeyi ve başka birliklerin kendilerini bir Türk diliyle ifade eden temsilcilerini bir araya getiren *Türkçe Zirveleri*”nden de söz ediliyor. (s. 27). Bizim ürettiğimiz ulusal ve yerel bilgiyle evrensel ve uluslararası bilgiler bazen örtüşmeyebiliyor. Bu da belli çevrelerce evrensel bilgiye soğuk bakılmasına sebep oluyor. Peki, sorun nerede?

Ölecek diller arasında başka diller yanında (genel) Türkçenin kolları da var. Bunların ölmesi de hem insanlığın ortak mirasının hem de bizim kültür mirasımızın önemli bir bölümünün yok olması anlamına geliyor. Bunlar için de Unesco’nun katkı yapmasını beklemek gerekir.

Henüz dünyada dillere, çevreye gösterildiği şekilde ilgi gösterilmiyor. Belki bunda dilbilimciler kabahatli. Bundan sonra “çevre konusundaki konferansların, kampanyaların bir parçasını” da dil oluşturabilir mi? (*DK*, s. 119) Ne dersiniz *dilseverler*? Dilleri sevmek insanları, kültürleri ve toplumları sevmektir. Sevdığımız diller için adım atmakta geciktığımızı bilerek diller için derhal davranışa geçelim. Ölmekte olan bir dilin belgelenmesine katkıda bulunmak onlara yanmaktan önemli. Diller ölmesin...